

MÜTERCİM HALİMÎ EFENDİ'NİN NOTLARI ÇERÇEVESİNDE SULTAN ABDÜLAZİZ'İN AVRUPA SEYAHATI VE SONUÇLARI (21 Haziran 1867 - 7 Ağustos 1867)²

Nejdet GÖK*

Özet

Sultan Abdülaziz ordusunun başında olmaksızın, Avrupa'yı sadece seyahat ve ikili ilişkiler kurmak amacıyla ziyaret eden ilk Osmanlı padişahıdır. Kırım Savaşı'nın üzerinden on seneden fazla bir zaman geçmiş ve bu arada Avrupa'da dengeler değişmişti. Sırbistan ve Girit isyanları tehlikeli bir boyut almıştı. Alî Paşa hükûmeti, üstadı Reşid Paşa gibi Fransa ve İngiltere'nin desteğini almayı zorunlu görüyordu. III. Napoleon'un, Paris'de açacağı "Umûmî Fuar" bu amaç için önemli bir fırsattı.

Ortaköy Camii'nde Cuma Namazından sonra, görkemli törenlerle başlayan gezi 21 Haziran 1867 - 7 Ağustos 1867 tarihleri arasında tam 46 gün sürmüştü. Sırasıyla Çanakkale Boğazı, Messina, Tular'a varılmış, halkın büyük tezahüratı altında trenle Marsilya'ya gelinmiş, 30 Haziran'da Paris Garı'nda İmparator III. Napolyon tarafından törenle karşılanmıştır. 10 gün kadar Paris'de kalmıştır. Daha sonra benzeri merasimler altında Manş Denizi geçilerek Dover Limanı'ndan İngiltere topraklarına ayak basılmıştır. Kraliçe Victoria kendisine İngiltere'nin en büyük nişanı olan "Dizbağı Nişanı" nı takdim etmiştir. Sultan Abdülaziz 23 Temmuz 1867'de Belçika'ya uğurlanmış, Oradan da Viyana'ya geçmiş, burada da Prusya Kralıyla görüşmüştür. Daha sonra Viddin-Ruşçuk-Varna yoluyla seyahatine devam etmiş. Varna'da tekrar Sultaniye zırhlısına binerek 7 Ağustos 1867'de İstanbul'a dönmüştür.

Genel olarak bakıldığında; Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahati görünüş olarak oldukça muhteşem ve parlak bir seyahattir. Uğradığı her ülkede Sultan ve maiyeti halkın gözlerini kamaştırmış, gazetelerin manşetlerini süslemişlerdir. Ancak değişen siyasi dengeler ve İngiltere'nin emperyalist zihniyeti yüzünden umut edilen siyasi sonuçlara ulaşılamamıştır.

Anahtar Kelimeler

Sultan Abdülaziz, Avrupa Seyahati, Halîmî Efendi, III. Napolyon, Kraliçe Victoria.

¹ Halîmî Efendi: Bâbâî'den yetmiş ve Mabeyni Hümâyûn'a başkatipliği olmuştur. Bu görevde başarı gösterdiğinden "ikinci katiblik" görevine yükseltilmiştir. Daha sonra (h.1288/m.1871) yılında başkatipliği olmuştur. Bir yıl sonra Şûrâ-yı Devlet azağına yükseltilmiştir.1875 yılında vefat etmiş ve Karacaahmet mezarlığına gömülmüştür. Mehmed Süreyya, *Sicillî Osmânî*, (İstanbul, 1311) v. II, 243.

² Bu seyahatle ilgili özet bilgiler veren iki makalemiz, birbirinin devamı olarak daha önce; Nejdet Gök, "The European Travelogue of Sultan Abdülaziz", *Turkish Area Studies Review -Bulletin of the Turkish Area Study Group* ,I, (Spring 2003), London, p.28-33. Ve Nejdet Gök, "Sultan Abdülaziz's Visit to Europe in the Light of the Notes of Halîmî Efendi" , *Turkish Area Studies Review-Bulletin of the Turkish Area Study Group* , II, (Autumn 2003), London, p.33-38. Başlıkları altında İngilizce olarak yayınlanmıştır. Ancak her iki yazıda sadece Halîmî Efendi'nin seyahat notları üzerinde durulmuş, devrin siyasi durumu, Abdülaziz devrinin genel özellikleri ve politikası üzerinde ayrıntılara değinilmemiştir. Bu konular detaylı bir biçimde bu yazımızda ele alınmaya çalışıldı.

* Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü Başkanı. ngok46@yahoo.com.tr

THE EUROPE TRIP OF SULTAN ABDÜLAZİZ IN THE WORKS OF TRANSLATOR HALİMÎ EFENDİ (From June 21, 1867 to August 7, 1867)

Abstract

Sultan Abdülaziz was the first Ottoman Sultan who formally visit Europe -not leading the army- and for the sole purpose of travel and to set up bilateral relations. The balance of power has shifted around in Europe following the ten years process after Crimean War. Serbian and Crete uprisings had become a substantial threat. Ali Pasha Government felt obliged to receive support from France and England as the former Reşid Pasha also did. Therefore, "General Fair" which was to be opened in Paris by Napoleon III was a crucial opportunity.

The trip which began with pompous celebrations after the Friday noon prayer at the Grand Imperial Mosque lasted 46 days (From June 21, 1867 till August 7, 1867). The royal ensemble travelled through Dardanelles, Messina and arrived at Tulan, and travelled to Marseilles by train accompanied by cheering crowds. They were welcomed by Emperor Napoleon III on June 30th, at the Paris Train Station. The ensemble stayed in Paris for ten days. Afterwards, The Sultan crossed the English Channel and arrived at British soil at Port of Dover. Queen Victoria presented him with The Order of The Garter. Sultan Abdülaziz set off to Belgium on July 23rd, 1867 and travelled to Vienna where he met with the Prussian King. The Sultan travelled to Varna via Vidin and Ruse. He returned to Istanbul on August 7th, 1867 on naval ship Sultaniye.

Overall, Sultan Abdülaziz's Europe trip appeared to be a rather pompous and shiny one. The Sultan and the ensemble appeared at the top news and caught the eyes of the people all over. However expected political goals were not achieved as a result of colonial ambitions of England and shifting political powers in Europe.

Key Words

Sultan Abdul Aziz, The European Travelogue, Halimi Efendi, Napoleon III, Queen Victoria.

GİRİŞ

Bu çalışmanın amacı; genel olarak Sultan Abdülaziz devrinin karakteristik özelliklerine dikkat çekmek, özel olarak da onun husûsî kalemi ve Avrupa Seyahatî'nde mütercimi olan Halîmî Efendi'nin Osmanlıca olarak tuttuğu ve daha sonra TOEM'de yayınladığı seyahat notlarını günümüz diline çevirmektir. Daha önce hiçbir Osmanlı Sultanı'nın yapmadığı, 46 gün süren bu ilginç seyahat çerçevesinde, Fransa ve İngiltere başta olmak üzere Avrupa'nın Osmanlı Sultanı ve onun şahsında Osmanlı Devleti'ne bakış tarzları üzerinde duracak, seyahatin önemi, safhaları ve sonuçlarına işaret edeceğiz. Ancak seyahat notlarının çeviri ve sadeleştirilmesinden önce Sultan Abdülaziz'in yaşamı, yaşadığı çevre, kişiliği ve siyaset anlayışına ana hatlarıyla temas etmeyi uygun buluyoruz.

A. SULTAN ABDÜLAZİZ'İN TAHTA ÇIKIŞI VE ŞAHSİYETİ

Kardeşi Sultan Abdülmecid'in saltanatı süresince, görünüşte serbest, gerçekte gözetim ve denetim altında bir hayat süren ve nispeten düzenli bir eğitim gören Abdülaziz, şer'î ilimler yanında, Arap dili ve edebiyatı konusunda da dersler almıştı. Sultan Abdülaziz, mûsikî zevkine sahip bir sultan olarak; güreş başta olmak üzere, avcılık, yüzme ve cirit atmak gibi sporlarla da yakından ilgilenmiş çok yönlü bir Osmanlı Sultanı olarak tarihte yerini almıştır. Kardeşinin aksine içkili ve eğlenceli meclislerden hiç hoşlanmayan, sade ve mütevazî bir hayat yaşayan Abdülaziz, bu mazbut ve samimi hayat tarzı nedeniyle şehzadelik yıllarında bile halkın sevgi ve güvenini kazanmış, büyük dedesi Sultan Yavuz Selim gibi dirayetli, heybetli, kurtarıcı ve devletin kaderini değiştirebilecek bir sultan olarak hayallerde yer tutmuş, Osmanlı tahtına çıkması hasret ve ümitle beklenmiştir.

Ancak halkın bu ümit dolu beklentisi bir kısım hâin ve işbirlikçilerin çabası sonucunda maalesef gerçekleşememiş, aşağıda ele alınan çeşitli nedenlerden dolayı bu idealist ve müteşebbis hükümdar, ilk yıllarında sergilediği olumlu siyaseti ve kendine has iyi niyetli teşebbüslerine rağmen, önce ehliyetsiz ve liyakatsiz devlet adamları elinde bir kukla veya oyuncak haline getirilmiş, yanlış ve sonuçsuz politikalara yönlendirilmiş, yıpratılmış, isyan çıkartılarak tahtından indirilmiş, sonra da bir komplo ile hayatına son verilmiştir.

B. SALTANAT YILLARI

Hayatını yukarıdaki satırlarla kısaca özetlediğimiz Sultan Abdülaziz (1830-1876), Sultan II. Mahmud'un, Pertevniyal Valide Sultan'dan doğma oğludur. Otuz ikinci Osmanlı Sultanı olarak, ağabeyi Abdülmecid'den sonra tahta çıkmış, on beş yıl (1861-1876) hüküm sürdükten sonra, genel kanaate göre; Mütercim Rüştü, Mithat Paşa, Hüseyin Avni Paşa ve Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'nin başı çektiği bir grubun komplosu neticesinde patlak veren bir ayaklanma sonucunda tahtan indirilmiştir. Bu iddiaya göre; ayaklanmada medrese talebeleri gibi halk da yanıltılmış ve kullanılmıştır. Her geçen gün artan ve büyüyen olaylar zinciri so-

nunda, 30 Mayıs 1877 da hal' edilen hükümdar, tahttan indirilmesinden beş gün sonra 4 Haziran 1876 da, Fer'iye Sarayı'nda kol bilek damarları kesik bir vaziyette ölü bulunmuştur.

Sultan Abdülaziz, 25 Haziran 1861 de 31 yaşında tahta çıkmıştır. Abdülaziz'in tahta çıktığı zamanda ülkenin siyasi ve ekonomik durumu tam bir keşmekeş içinde, bir bilinmeze doğru sürüklenmektedir. Onun hükümdarlığı ile birlikte Osmanlı devlet zihniyeti ve geleneksel dış siyasette de ilginç değişiklikler olmuştur. Daha önce 1830 yılında imzalanan dostluk ve ticaret anlaşmasıyla resmen başlayan Birleşik Amerika-Osmanlı ilişkilerindeki önemli gelişmeler yine Abdülaziz'le belli bir mesafe kazanmıştır.

Başkan Abraham Lincoln'ün Abdülaziz'in cülûsu münasebetiyle gönderdiği 2 Ekim 1861 tarihli tebrik mesajı³ sultanı fevkalâde memnun etmiş, Amerika'ya karşı takip edilecek siyasetin, önceden olduğu gibi, tamamıyla dostluk ilişkileri çerçevesinde yürütüleceği hakkında teminat verilmişti.

C. AMERİKA İLE İLİŞKİLER

Sultan Abdülaziz'in tahta çıkışının ikinci yılında, 25 Şubat 1862⁴ tarihinde Amerika Birleşik Devletleri ile yeni bir "ticaret ve seyr-i sefâin muâhede" imzalanmıştır⁴. İki devlet arasında gelişen bu iyi ilişkilerin neticesi olarak, 1861-1865 yılları arasında cereyan eden Amerikan İç Savaşı'nda Washington Hükûmetinden yana tavır alınmış, Ali ve Fuad Paşalar gibi feraset ve basiret sahibi devlet adamlarının da telkini ile Abdülaziz, 26 Mart 1862 tarihinde neşrettiği fermanla "Amerikan Federal Hükûmeti gemilerine karşı korsanlık yapan gemilerin Osmanlı limanlarına girmelerini ve tamirlerini yasak ettirmiştir." Bu fermân Washington'da büyük bir memnuniyet uyandırmış, Amerikan Dışişleri Bakanlığı kanalıyla Başkan Lincoln'un teşekkür mektubu Bâb-ı âli'ye iletilmiştir.

Amerikan hükûmetinin yine teşekkür ve nezaket ziyareti amacıyla göndermiş olduğu "Ticonderoga" adlı savaş gemisi, 12 Eylül 1866'da İstanbul'a gelmiş, devlet erkânı ve halk tarafından sevgiyle karşılanmıştır. Girid İsyanı'nın devam ettiği, "Türk aleyhtarı" kampanyaların Avrupa ve Amerika kamuoyunda ayyuka çıktığı bir sırada yapılan bu ziyaret ayrıca çok anlamlı bulunmuştu. Böylece Amerika bu isyanda tarafsız bir politika takip etmiş olduğunu göstermiş oluyordu. Gemi kumandanı ve subaylar bizzat Sultan Abdülaziz tarafından saraya davet edilerek onurlandırılmışlardır. Daha sonra "Mahmudiyye" kalyonunda Amerikalılar şerefine büyük ziyafetler verilmiş, Bir Türk bahriye bandosu, Amerikalıların en çok

³ Başvekâlet Osmanlı Arşivi, Hariciye, Nr. 10570. den naklen A.Nimet Kurat, *Türk-Amerikan Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1800-1959)*, Ankara 1959, sh.34 vd.

⁴ Bu anlaşma için A.Nimet Kurat, *Mecmua-i Muâhedât*, c.II, cüz 1, sh. 6-17 ye atfen, sözkonusu kitabında tarih olarak, 13 Şubat 1862 yi göstermiştir. BOA, *Muâhedât 44; Nâme-i Hümayûn Defteri*, sh. 332 de "İş bu tasdiknâme-i hümayunum i'ta olundu tahriran fil-yevmi'l-hamis aşar min şehri-i Zilkaadedi's-Şerife sene semân ve sebîn ve ieteyn ve elf" (15 Zilkaade 1278 =14 Mayıs 1862) olarak tasdik tarihi belirtilmiştir.

⁴ BOA., *Muâhede 44; Nâme-i Hümayûn Defteri*, s.327-332. Ayrıca bkz. *Osmanlı Arşivinde Bulunan Muâhedenâmelerden Örnekler*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 2000, s.136-139.

sevdikleri “Hail Columbia” ve “Yankee Doodle” parçalarını büyük bir ustalıkla çalarak, misafirleri hayret içerisinde bırakmışlardır⁵.

11 Nisan 1867’de ilk Türk elçisi olarak, XVI. Louis’inin ünlü Fransız avukatı Edouard Blackque’nin torunu, İstanbul Beyoğlu Altıncı Daire Reisi Edouard Blacque (Bulak Bey) Washington’a gönderilir. 23 Ağustos 1867’den 4 Ağustos 1873 tarihine kadar, altı yıl süreyle görev yapar. Ana dili olan Fransızca’dan başka çok iyi derecede İtalyanca ve İngilizce de bilen Bulak Bey’in başarılı diplomatik faaliyetleri, Girid Meselesinde Rum lobisinin aleyhteki yoğun faaliyetlerine rağmen Amerika’nın tarafsız kalmasında etkili olmuştur. Yine bu politikanın neticesi olarak, ilk parti elli bin tüfek olmak üzere 1869 ve 1875 yıllarında birçok silah satın alınmıştır⁶.

D. SIRP VE KARADAĞ İSYANLARI

Abdülaziz’in tahta geçişinden hemen sonra başlayan ilk önemli siyasi kriz, Haziran 1861’de baş gösteren Sırp isyanıdır. Karadağ İsyanı, Ömer Paşa tarafından bastırılınca tüm Avrupa ayaklanmış, bu durumu protesto etmiş ve Eylül 1861’de İstanbul mukâvelesi imzalanmak mecburiyetinde kalmıştır. Bununla Sırlara daha fazla muhtariyet verilmiştir. Yine siyasi olayların dışında Mali buhran son haddine varmıştır.

E. ABDÜLAZİZ’İN YENİLİKLERİ

Sultan Abdülaziz kendine özgü yenilikleri olan bir sultandır. İlk yaptığı icraatlardan birisi, tahta çıktıktan birkaç gün sonra Tanzimat’tan vazgeçilmeyeceğini belirten fermanıdır ki, bu ferman Avrupa devletlerinin endişesini de bertaraf etmiştir. Halka verdiği söze uygun olarak, devlet dairelerinde israfı önlemek amacıyla sıkı bir tasarruf tedbiri uygulatmıştır.

Şehzadelik yıllarında halka, özel hayatında tek hanımla yetineceğini ve harem kurmayacağını vaat etmiş ve sözünde durmuştur. Sarayın bol maaşlı şişkin kadroları azaltmış, gereksiz memurların işlerine son vermiştir. Siyasi mahkûmlar için genel af çıkarmış, rüşvet ve irtikab işine karışanları şiddetle cezalandırmıştır. Devlet teşkilatını tekrar gözden geçirtmiş, bürokrasiye çeki düzen vermeye gayret etmiştir.

F. MISIR SEYAHATI VE İSMAİL PAŞA’YA “HİDİV” UNVANI VERİLİŞİ

Devrindeki ikinci önemli olay veya yeni bir açılım; Fuat Paşa’nın yerine sadrazamlığa getirdiği Yusuf Kâmil Paşa’nın teşviki ile 3 Nisan 1863’de üç taht varisini ve çok sayıda devlet erkanını yanına alarak “feyz-i cihad” vapuru ile Mısır’a bir

⁵ Morris to Seward, Sep.20, 1866. *Papers rel.to Foreign Affairs*, Pt.II, p.252 den naklen A.Nimet Kurat, *gös.yer.*

⁶ A.Nimet Kurat, *gös.yer.*; A.Haluk Ülman, *Türk–Amerikan Diplomatik Münasebetleri*, sh. 3-6, Ali İhsan Gencer, “XIX.Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Denizciliği ve Amerika”, *İ.Ü.İktisat Fakültesi Fındıkoğlu Armağanı*, 359-369, İstanbul 1977.

seyahat yapmasıdır. Sultan, Mısır'da büyük tezahürat ve şenliklerle karşılanmıştır. Sultan Abdülaziz bu seyahatle; Kavalalı Mehmed Ali Paşa isyanından beri adeta ayrı bir devlet gibi hareket eden bu eyaletin ve Mısırlıların Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını kuvvetlendirmeyi düşünmüştür. Mısır valisi İsmail Paşa tertiplediği muhteşem eğlence ve ziyafetlerle padişahın gözüne girmeyi başarmış, birçok imtiyazlar koparmıştır. Maalesef bu durum ilerde Mısır'ın Osmanlı'dan kopmasının en başta gelen sebebinin oluşturacaktır. 28 Mayıs 1866'da Mısır Veraset usûlünün değişmesini sağlayan İsmail Paşa 2 Haziran 1866 da Hidiv unvanını alıp, bu unvanın babadan oğula geçmesini de kurala bağlattırılmıştır.

Bu arada devrin önemli olayları arasında birçok iç ayaklanmalar görüyoruz. Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla kendilerine birçok haklar verilen gayr-i müslim teb'a ayrılıkçı faaliyetlerini her geçen gün arttırmıştır. Büyük devletler Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki siyasi emelleri ve çıkarları için sürekli biçimde ülke içerisinde yaşayan azınlıkları isyan yolunda tahrik ve teşvik etmişlerdir.

G. OSMANLI'DA BİR İLK VEYA ABDÜLAZİZ'İN AVRUPA SEYAHATI

Sultan Aziz'in yaptığı ilklerden birisi de kendi dönemine kadar hiçbir Osmanlı padişahının yapmadığı ve yapmayacağı, bir dış geziye çıkmış olmasıdır. Sultan Aziz'in, meşhur Avrupa seyahati adı verilen bu gezi, 21 Haziran 1867 - 7 Ağustos 1867 tarihleri arasında tam kırk altı gün sürmüştür. İlk davet Fransa İmparatoru III. Napolyon'dan, Milletlerarası Paris Sanayi Sergisi'nin açılışı münasebetiyle gelmiş, daha sonra İngiltere kraliçesinin daveti bunu takip etmiştir. Sultan Abdülaziz Paris'te çok büyük ilgi görmüştür⁷.

Fransa gezisinden hemen sonra Galler Prensi VII. Edward'ın karşıladığı Londra ziyareti başlamıştır. Londra da çok büyük tezahüratlar altında çılgın alkışlar arasında karşılanan sultan, burada Kraliçe Victoria ile görüştü. Başta tersaneler olmak üzere Londra'nın önemli tarihi ve turistik yerlerini gezen Sultan Abdülaziz on gün sonra Bürüksel' geçerek kral II. Leopold ile görüştü. Daha sonra Prens Bismarc'ın tavsiyesi üzerine Prusya kararı ve kraliçesi Berlin'e kadar gelerek kendisiyle görüştüler. Aslında Berlin seyahati davetini özürleri sebebiyle kabul edemeyen Sultan Aziz'le görüşülmesini Prens Bismarc Prusya kralı ve kraliçesine özellikle tavsiye etmişti. İstanbul' a dönerken Viyana Garı'nda Avusturya İmparatoru ve Macaristan Kralı tarafından karşılandı. Sonra Budapeşte'ye uğradı ve Viddin yoluyla İstanbul'a döndü.

Bu meşhur seyahatte Sultan Abdülaziz'in tercümanı ve başkâtibi olan Halîmî Efendi'nin kaydettiği "Cennet-mekân Firdevs-âşiyân Sultan Abdülaziz Han Haz-

⁷ Lord Kinross; 1867 yılında yapılan bu seyahati anlatırken, Sultan Abdülaziz'i "Ordusunun başında olmaksızın sınırları dışına seyahat eden ilk Osmanlı Hükümdarı" cümlesiyle tasvir ettikten sonra Fransa Hükümeti'nin bir nezaket göstergesi olarak Namık Kemal ve arkadaşlarının Fransa'dan çıkartılıp Londra'ya gönderildiklerini belirtir. Sultan Londra'ya vardığında, Crystal Palace önünde yapılan havai fişek gösterileri sırasında kırmızı fesleriyle kalabalık arasına karışmış olan Namık Kemal ve arkadaşlarını fark etmiş, dışişleri bakanından onların kendi muhalifleri olduğunu öğrenmiştir. *The Ottoman Centuries, The Rise and Fall of the Turkish Empire*, (New York 1977) sh. 506.

retlerinin Avrupa Seyahatnâmesidir" başlıklı notlarını TOEM⁸'deki makaleden yeni yazıya aktaracağız.

H. AVRUPA SEYAHATI'NİN ÖNEMİ

Abdülaziz'in bu gezisi Avrupa ile iyi ilişkiler açısından verimli geçmiş sayılmaktadır. Âlî Paşa'nın gayretleriyle Girit'i özel bir yönetime kavuşturan Girit Nizamnamesi neşredildi (1867). 1870'de Rusya'nın tekin ve baskısı nedeniyle Ortodoks kilisesinden ayrılan Bağımsız Bulgar kilisesinin kurulmasına izin verildi. Avrupa'daki yeni gelişmeler özellikle Fransa'nın Almanya karşısında yenilmesi, Osmanlı'yı güç durumda bırakmıştır. Müttefiksiz kalan Osmanlı için yeni bir Rus tehlikesi baş göstermiştir. Muhtariyet ve istiklal yüzünden Balkan milletleri tekrar ayaklandılar. Selanik'te çıkan bir olayda iki konsolosun öldürülmesi üzerine batılı devletler Berlin Memorandumu denilen muhtırayı hazırladılar. Ancak muhtıra verilmeden Sultan Abdülaziz tahtan uzaklaştırıldı. Diğer yandan Osmanlı devletinin idarî, hukukî ve siyasî ıslahat hareketleri de sultan Aziz devrinde yoğun bir şekilde devam etmiştir 1862'de Dîvân-ı Muhasebat, 1868 de Şura-yı Devlet ve Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye kuruldu.

Mecelle dediğimiz Osmanlı Medeni kanunu için hazırlık olmak üzere Fransız elçisinin tavsiyesi ile kurulan komisyon Fransız Medeni Kanunu'nun (civil code) tercümesine başladı. Buna tepki gösteren Cevdet Paşa'nın tavsiyesi üzerine Osmanlı hukukçularının medar-ı iftihar olan Mecelle için cemiyet kuruldu⁹.

1869 tarihinde Süveyş Kanalı'nın açılması da Sultan Aziz döneminin önemli olaylarından birisidir.

I. SULTAN ABDÜLAZİZ'İN DIŞ POLİTİKA ANLAYIŞI

Sultan Abdülaziz, diğer Müslüman ülkelerle olan ilişkilerinde Pan-İslamist bir politikayı benimsemiştir. Kendi halifelik gücü ve otoritesi altında tüm Müslümanların birlikte hareket etmelerinin gereğine inanmıştır¹⁰. Kendisinden sonra gelecek olan II. Abdülhamid ise, Pan-islamizm ile hilafeti birbirinden ayırmış, birincisini, imparatorluk dışındaki Müslümanları da içine alan, kontrolü zor, uygulanması güç bir kavram olarak düşünmüştür. Hilafet kurumunu diplomasisinin temel kozlarından biri olarak etkili bir şekilde kullanmıştır. Abdülhamid'in bu politikasını özellikle de İngiltere'ye karşı kullanmasının bir blöf olduğunu ileri sürenlerin bu müesseseyi iyi kavrayamadıklarında kuşku yoktur.¹¹

Esas olarak Ahmed Cevdet Paşa'nın fikirlerine göre şekillenen II. Abdülhamid'in hilafet anlayışına göre, Halife bir "ulü'l-emir" dir ve ona itaat Allah ve Rasûlüne itaat etmek demektir. Ülke içinde ve dışında milyonlarca müslümanı

⁸ TOEM: Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası.

⁹ Cevdet Küçük, "Abdülaziz", *DİA*, C.I., sh.179-180.

¹⁰ Donald Quataert, *The Ottoman Empire, 1700-1922*, Cambridge University Press, (Cambridge 2000), sh.83. Aşağıdaki seyahatnemedede de "hilafet" kelimesinin özellikle itinayla kullanıldığını görüyoruz.

¹¹ Hilâfet konusunda geniş bilgi için bkz. Casim Avcı ve Azmi Özcan, "Hilafet", *DİA*, c XVII, sh.539-553.

harekete geçirebilecek bir güç olan hilafet kurumu üzerinde Sultan Abdülhamid'in ne derece ısrar ettiğini, 1878-1880 yılları arasında İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi olan Henry Layard'ın şu sözleri de doğrulamaktadır: "Sultan, halifelik sıfatı hakkında gösterdiği hassasiyeti başka hiçbir meselede göstermemektedir. Onun en büyük gayelerinden biri unvanını muhâfaza etmektir. Halife unvanını, sultan unvanından daha kutsal ve ehemmiyetli göstermektedir"¹². XVIII-XIX. yüzyıl resmi ve hukukî belgelerinde hilâfet kurumu özellikle vurgulanmıştır¹³.

Mustafa Reşid Paşa'nın yetiştirdiği, mükemmel bir diplomat olan Âli Paşa'nın Eylül 1871'de vefatı hem Sultan Abdülaziz hem de Osmanlı Devleti için tam bir yıkım olmuştur. Böylece kaht-ı rical (adam kıtlığı) devri başlamıştır. Devlet, Mahmud Nedim Paşa, Midhad Paşa ve Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın elinde kalmıştır¹⁴.

Tüm bu olumsuzluklara, Abdülaziz'in yeni dönemle birlikte; değişen tavırları, israfa ve şatafata yönelmesi, devlet idaresindeki istikrarı bitirmiş, devlet içindeki krizlere ek olarak, bir de mülkî idarede yapılan anlamsız icraat ve malî politikadaki hesapsızlıklar eklenince, 1875'de büyük mali buhran ortaya çıkmıştır.

Varılan nokta, beş milyon altın lira açık veren bir bütçeydi. Artık iç ve dış borçlanma imkanı da kalmamıştı. Sadrazam Mahmut Nedim Paşa, Rus elçisi General İgnatıyef'in tavsiyesine uyarak, bütün Avrupa'nın hüsnünü Osmanlı Devleti üzerine çeken bir tedbire başvurmuştur. Buna göre, borç ve faizler tam olarak ödenemiyor, bir ödeme tehiri kararı alınıyordu (6 Ekim 1875). Neticede, devletin yirmi yıldır devam eden yoğun borçlanma macerası resmen iflasla sonuçlanıyordu¹⁵.

Kırım Savaşı'nın üzerinden on bir yıl geçmiş, Avrupa'nın siyasi durumu çok değişmiştir. Paris Anlaşması ile elde edilen bazı haklara rağmen, Osmanlı Devleti'nin halî Sırbistan olaylarının yanında, Girit isyanı ve "Şark Meselesi" nin tekrar alevlendirilmesi gibi sebeplerden dolayı endişe verecek bir şekil almış, Âli Paşa hükümeti, bir taraftan bu olaylarla mücadele ederken diğer taraftan da, Rusya'nın entrikalarına karşı- eski müttefikleri olan, Fransa ve İngiltere'nin desteğini almak çarelerini düşünüyordu. III.Napolyon'un, Paris'de açacağı "Umûmî Sergi" bu amaç için faydalanılması gereken önemli bir fırsattı¹⁶.

Vak'anüvis Lütfi Efendi, olayı şu cümlelerle anlatır:

"Hususiyle Fransa İmparatoru III. Napolyon cenabları bu sergi vesilesiyle kâffe-i hükümdârânı Paris'e davet ettiği sırada Pâdişâh-ı âl-i Osman Sultan Abdülaziz Han hazretlerini dahi sergi-i mezkûrun temaşası zımnında Paris'e teşrifleri için Dersaadet Fransa sefiri vasıtasıyla İmparator-i müşarünileyhin dâvetnâme-i mah-

¹² Layard Papers, nr.38938/7'den naklen Azmi Özcan, a.g.m.sh.548.

¹³ 1836'da ilan edilen Kânûn-ı Esâsî'nin 3. maddesi şöyledir: Zât-ı Hazretî Pâdişâhî hasbe'l-hilâfe dîn-i islâmın hamisi ve bi'l-cümle teba-i Osmâniyye'nin hükümdarı ve padişahıdır, (Düstür, I.Tertib, IV, 4). Padişahların kullandıkları çeşitli unvan ve elkab için bkz. Halil İnalıcı, "Pâdişâh", *İslâm Ansiklopedisi*, c.IX, 491-493.

¹⁴ A.Akgündüz-Said Öztürk, a.g.e., s.258 vd.

¹⁵ *Osmanlı Devleti Tarihi*, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1999, c.I, sh.101 ve 141; C.Küçük, a.g.m., sh.183.

¹⁶ A.Kemali Aksüt, *Sultan Aziz*, shf.82.

sûsu Muharrem'in on yedinci günü huzûr-ı hümâyûna takdîm kılındığını müteâkib İngiltere'nin Dersaadet Sefiri dahi Mâbeyn-i Hümâyûn'a azîmetle devleti tarafından zât-ı şâhâne'nin Londra'ya dâvet olunduğunu arz ve tebliğ eyledi."¹⁷

Abdülaziz'in Avrupa Seyahatî'ne katılan protokol şu kişilerden oluşmaktadır:

Paris Sefaretî'ne bildirilen listeye göre seyahate katılanlar elli altı kişiden oluşuyordu:

Sultan Abdülaziz (zât-ı şâhâne), Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi, Şehzade Murad Efendi (sultanın veliahd yeğeni), Şehzâde Hamid Efendi (II.Abdülhamid).

Mülkiye: Başmabeynci Cemil Bey, Başkâtip Emin Bey, İkinci İmam Akşehirli Hoca Hasan Efendi, Altı mabeynci.; Askeriye: Dört yaver, altı yüksek rutbeli zabıt, on zabıt, altı silahşör; Rical ve memurlar: Hariciye Nazırı Fuat Paşa, Hariciye Teşrifatçısı Kâmil Bey, Dîvân-ı Hümâyûn Tercümanı Arifi Bey, Hariciye Nezareti Husûsî Katibi Ali Fuad Bey, Sultanın özel hizmetine bakan 12 kişi, şehzadelerin özel hizmetlerine bakan 6 kişi¹⁸.

İ. MÂBEYN-İ HÜMÂYÛN BAŞKATİBİ VE SULTAN ABDÜLAZİZİN AVRUPA SEYAHATİ SIRASINDA TERCÜMANI OLAN MERHÛM HALİMİ EFENDİNİN NOTLARI

*Cennet-mekân Firdevs-âşiyân Sultan Abülazîz Han Hazretlerinin Avrupa Seyahatnâmesidir*¹⁹.

Zât-ı hilâfet-meâb Hazret-i Şehinşâhî'nin niyât-ı âliye ve efkâr-ı sâmiye-i mülûkâneleri Devlet-i 'Aliyye ve saltanat-ı seniyyelerinin tezyîd-i şân u şevketi ve düvel-i muazzama hükümdârânı ile teyemmünen câri olan münâsebât-ı dostâne ve musâfât-ı hâlisânelerinin takarrur ve takviyyeti ile beraber Avrupa ahâli-i mütemeddinesinin usûl-i muntazama ve ahvâl-i müsellemelerinin bizzât müşahedesi ile mazhar oldukları servet ve sa'âdet-i hâle ahâli ve teb'a-i şâhânelerinin dahi nailiyyeti kaziyye-i hayriyyesine ma'tûf olmakdan nâşi işbu bin iki yüz seksen (Hicrî: 1280)²⁰ sene-i bâhiri'l-meymenesinde Paris'de küşâd olunan sergiye Fransa İmparatoru haşmetlü Louis Napolyon²¹ (III. Napolyon: 1808 -1873) Haz-

¹⁷ Lütfi Efendi Tarihi,c.II, sh.108 den naklen Aksüt, a.g.e.,85.

¹⁸ A.K.Aksüt, a.g.e.,s.98

¹⁹ Cennet-mekan firdevs-aşiyân Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin Avrupa seyahatî hengâmında tercümanlık hizmeti müfthiresinde bulunan Mabeyn-i Hümâyûn Başkâtibi merhum Halîmî Efendi'nin eseri olup müşârûnileyhin mahdumu mülga Muhâcirîn Komisyonu a'zasından merhum Behcet Bey tarafından Atebe-i 'Ulyâ-i Hazret-i Hilafetpenâhî'ye takdim kılınan vesika vasıta-i âciiz ile Tarih-i Osmanî Encümeni' ne ihda buyrulduğundan mecmuamıza meal-iftihar derc olundu. Necip Asım.

²⁰ Seyahatin başlama tarihi olarak bu seyahatnamede 18 Safer 1280 Cuma günü kaydedilmiştir. Ancak bu tarih 4 Ağustos 1863 Pazar gününe tekabül etmektedir. Burda bir yanlışlık olduğu açıktır. Seyahatî aktaran kaynakların hemen hepsinde (21.6.1867 - 7.8.1867) tarihi gösterilmektedir ki, bunun hicri karşılığı 18 Safer 1284 yılı Cuma gündür. Seyahatle ilgili fazla bilgi için bkz. A.Cevdet Paşa, *Tezâkir*, c.III, s.3-340; c.IV, 1-158; Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakîkat*, İstanbul 1326, c.1, sh., 24-126.; İ.Hakkı Uzunçarşılı, "Sultan Abdülaziz Vakasına Dair Vak'anüvis Lütfi Efendi'nin Bir Risalesi", *Belleten*, c.LI, s.28 (1943), sh.349-373; Fahir Armaoğlu, *19.Yüzyıl Siyasi Tarihi*, TTK, Ankara 1997, sh.320; A. Akgündüz-Said Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, OSAV, İstanbul 1999, sh. 258-259.

²¹ I.Napolyon (Napolyon Bonapart) (1769-1821)'in, Hollanda Kralı olan kardeşi Louis Bonapart'ın oğlu olan III. Napolyon (1808-1873), genellikle Louis-Napolyon Bonapart olarak anılır. Waterloo Savaşı'ndan sonra ailenin diğer üyeleri gibi Fransa'dan sürüldü. 1836 ve 1840 da iki kez başsansız darbe girişiminde bulunmuş, ikincisinden sonra ömür boyu hapse mahkum edilmiştir. Ancak 1846'da İngiltere'ye kaçmayı başarmış, Fransa'da Cumhuriyetin yeniden ilanı ile sonuçlanmış olan 1848 Devriminin hemen ardından ülkesine dönmüş ve dört seçim çevresinden birden milletvekili seçilmiştir. Kısa bir süre sonra, 10 Aralık 1848 de yapılan seçimde, beklenmedik bir biçimde, ezici bir çoğunlukla cumhurbaşkanı se-

retlerinin vukû' bulan dâvetine taraf-ı eşref-i cenâb-ı hilâfet-penâhilerinden icâbet buyrulduğuna binâen bu keyfiyyet zât-ı imparatorîye bâis-i fahr ve meserret olmasıyla derhâl büyükelçilik unvanıyla nezd-i Devleti Aliyyede bulunan Mösyö Bure Cenablarına bir vapur-ı mahsus irsaliyle tâ Paris'e kadar maiyyet-i mealîmenkâbet hazret-i şâhânede bulunmasını tasvîb ve li-edî'l-istiklâl donanmasından ba'zı sefâini dahi Kâlâ-i Sultaniyye irsâl ve tesrîb etmiş olduğundan sene-i merkûme Saferü'l-hayr'ın onsekizinci Cuma günü zât-ı şevket-simât cenâb-ı pâdişâhi Sâlât-ı Cuma'yı Ortaköy Camii-i envâr-ı lâmi'nde ba'de'l-edâ Beşiktaş Saray-ı muallâ'ları pîşgâhında ikamet üzere bulunan Sultâniye vapur-i hümayûnları'na kadem kadem-nihâde-i âtifet ve saat sekiz kararlarında tahrîk-i qarh-ı mesa'adete mevâki-i mahsûsadan toplar endaht olunarak sevâhili münasebete saf-beste-i kıyam olan asâkir-i nusret-me'ser-i şâhâne tarafından nevbet-i âteş usûlünün icrâsıyla beraber "padişahım çok yaşa!" daavât-ı hayriyyet ihtivâsı îfâ kılınarak ve vükâlâ ve süfera ve me'mûrîn ve bendegân başka başka vapurlar ile adâlâr açıklarına kadar teşyî' eyleyerek levâzım-ı musâdakat ve mutâvaatkârî icrâ ve ikmâl olunmuşdur²².

Yevm-i mes'ûd-i mezkûrun ahşâmîsi bi-lutfi Te'âlâ eser-i tâlî'-ferhunde-mütâlî'-i hazret-i şâhâne olarak hava gayet güzel ve mu'tedil olduğundan ma'iyet-i bâhiri'l-meymenet Cenâb-ı mülûkânede bulunan Pertev Piyale vapur-i hümayûnu'yla sefir-i mûmâileyhin süvâr olduğu vapur birlikte bulunduğu halde ol gece Marmara açığı ve mevâki-i sâire-i ma'lûme sevâhili kemâl-i huzur ve istirahatle mürûr olunarak ferdâsı Cumaertesi günü Bahr-i Sefid Boğazı cânibine vasil olunmuş ve muhessenât-ı asriyye ve hüsn ve ikdâmât-ı mütemâdiye-i Hazret-i şehinşâhi cümle-i cemilesinden olarak Boğaz-ı mezkûrun mevâki-i lâzime ve mukteziyesinden gayet mefîn ve tarz-ı nevîn ve bihîn üzere inşa ve ikmal olunmuş olan kulâ'-i şâhâne pîşgâh-ı mehâbet-nümâsından güzâr oldukça her birerlerinden başka başka icâb-i mikdar toplar ve asker-i mevcud câniblerinden nevbet-i âteş usûlü tüfenkler endaht olunup asâkir-i merkume ve mekâtib-i mahalliye şakirdânı taraflarında dahi mu'tâd üzere nidâ ve duâlar icrâ olunarak bi't-devleti ve'l-ikbâl Ka'la-i Sultaniyye'ye hüsn-i muvâsâlât buyrulmuş ve Fransa Devlet-i Fahîmânesi'nin sefâin-i mersûlesi dahi orada bulunmuş olduğundan derûn-i sefâinde bulunan asâkir-i ecnebiye tarafından resm-i alkışın icrâsı ve topların dahi endahtıyla berren ve bahren izhar ve ibrâz-ı şâdmânî ve meserret kılınmış olmasıyla asâkir ve ahâlî-i sadıkâlârını taltîf ve mahall-i mezkûrda birkaç saat ârâm ve elçi-i mûmâileyh vasıtasıyla sefer-i merkûmde bulunan amiral ve zâbitân ve saireyi huzur-ı hümayûnlarına müstûl şerefine nailiyetle ve ba'zılarına nişân-ı zîşanlar ihsanıyla bekâm buyrulduktan sonra oradan dahi hareketle ol gün ol gece mütemâdi gidilüb ferdâsı Pazar günü Sakız ve Midili mevâki-i pîşgâhından ve Pazarteresi günü dahi Memâlik-i Yunan sevâhili açıklarından mürûr ile Salı günü sabahleyin Sicilya'daki Yanardağın

çılmıştır. III. Napolyon'la başlayan imparatorluk dönemine Fransa tarihinde "ikinci İmparatorluk" (Second Empire) denilmiştir. 1852'de başlamış 1871'de sona ermiştir. Bu dönem, Fransa'nı ekonomik açıdan önemli atılımlar gerçekleştirdiği ve refaha ulaştığı bir dönem olarak kabul edilmiştir. Osmanlı Devleti ile dostane ilişkiler çerçevesinde bir politika takip etmiş olan III. Napolyon bu ilişkilerin olumlu bir neticesi olarak, Sultan Abdülaziz'i Milletlerarası Paris Sanayi Sergisi (Fuarı) nin açılışı münasebetiyle Paris'e davet etmiştir.

²² Bu seyahate katılan gemiler şunlardır: Sultaniye (pâdişâh ve maiyyetini taşıyan yat), Pertevniyal (görevlilerle seyahat malzemesini taşıyan yat), Aziziye (uskurlu firkateyn), Orhaniye (zirhî firkateyn), padişaha refakat etmekle görevlendirilen Fransa büyükelçisi M.Bure'nin bindiği Forben isimli yat

önünden geçülüb ol gün saat altıda Mesina tabir olunan şehrin limanına muvâsâlatla kâlâdan îcâb-ı mikdâr top endaht idilerek merasim-i hoş amedî îfâ olunarak ve zât-ı hazret-i pâdişâhî dahi Sultaniye vapur-i hümayûnlarından Pertev Piyale nam vapur-i âlilerini teşrîfe râğbet buyurarak ol gece orada beytütetle ferdâsı Çeharşenbe günü oradan dahi hareket olunup yeom-i mezkûrda saat yedi sularında engine dahil Pençşenbe günü İtalya sularına girilmekle İtalya donanmasından bir zırhlı ile üç kıt'a firkateyn istikbal ederek beraberce ertesi gün sabahleyin Napoli'ye vasıl ve orada bir mikdar tavakkuf ve ârâm hasıl olmasıyla Floransa sefiri Rüstem Bey hazretleriyle İtalya amiralı zabitan-ı sâire ile gelüb ve huzûr-i hümayûna müsûle nâil olup haklarında iltifât-ı seniyye-i cenâb-ı pâdişâhî şâyân ve sefir-i müşârünileyh ikinci rütbeden bir kıt'a nişân-ı âlî-i Osmânî ihсан buyrularak ol gün oradan dahi hareketlerine donanmay-i mezkûr ile ma'an İtalya ve Roma memâlikini sevâhîlinden mürûr ile diğere engine girilerek ve saat beş kararlarında Kırıla ve Korsika adâlârının önünden geçilerek Cumaertesi günü ve'l-İkbâl Tolun Tersanesine Muvâsâlat-ı seniyye-i şâhâne müyesser-gerde-i Cenâb-ı Rabb-i Mûteâl olmuş ve mahall-i mezkûr berren va bahren fevkalâde ve me'mûl ve tasavvurdan ziyâde envâ-i tezyinât ve güzergâh-ı şâhâneye asâkir ikâmesiyle bir taraftan dahi ahâli-i belde cânibinden ibrâz-ı ta'zimat ve teokîrat olunarak zât-ı hazret-i pâdişâhî müteaddid ve müzeyyen filikâlârla sahil-i şehre kadem-nihâde-i âtifet ve idâl oldukları halde sefâin-i mevcûde ve mevâki-i müteaddideden top ve tüfenkler endahtıyla misl-i nâ-mesbuk şenlikler îcâd ve icrâ kılınmış ve oradan tezyin olunan tarik derûnunda tertîb olunan konağa arabâlârla gidülüb bir mikdar istirahatden sonra zât-ı hazret-i şâhâne ve maiyyet-i bâhiri'l-mefharet-i mülûkânelerinde bulunan bendegâna it'âm-ı taâm ile 'izzet u ikrâm olunarak ve ba'dehû orada bulunan devlet-i fahîme-i müşârünileyhâ memurları huzûr-ı şâhâneye müsûl ile mazhar-ı iltifât-ı âlî olarak bir müddet dahi tavakkufla tekrar arabâlâra süvâr olarak timuryolu (demiryolu) mevkîfine varulub Paris'e müteveccihen hareket ol gice Marsilya'ya muvâsâlatla ahşam taâmı idilerek yine mezkûr timuryoluyla ol gice mütemadi gidilerek ferdâsı üç kararlarında Şehr-i Paris'e azimet-i seniyye-i cenâb-ı cihânbanû şeref vuku' bulmuş olmakla şehri-i şehîr-i mezkûrun şimendifer merkezi mefrûsât-ı nefise...ferş ve melbîs asâkir-i güzide ve muzîka cemî'yle pûr zâb u zînet olduğu halde müşârünileyh Fransa İmparatoru hazretleri zât-ı hazret-i hilâfetpenâhîyi mezkûr şimendifer merkezinden bi'l-istikbâl istihzar eylediği âlây arabâlârla ikâmetgâh-ı imparatorîleri olan Sarayına götürüb ve saray-ı mezkûrda huzur-ı aliye haşmetlü imparatoriçe hazretlerini dahi getirüb bi'l-istifzân bir az oradan hazret-i şâhâneye tahsîs buyrulan Elize nâm saray-ı dilfezâya teşrîf-i hümayûn vuku' bulmuş ve ferdâsı pazarertesi günü Pâlâ Kristal tabir olunan mahalde ya'nû Afik Ekspozisyon mevkîinde bir azim cemîyyet tertîbiyle sergi-i cedîde eşyây-ı nefise vaz' iden hünerverâna nişân ve madalya i'tası mukarrer ve musammem bulunduğundan yeom-i mezkûrda imparator-ı müşârünileyh rikâb-ı şâhâneye Lui Katoroz nâm kiral-ı meşûrun gayet müzeyyen ve kıymettar olan hentolarını keşide ederek zât-ı hazret-i hilâfet-penahi mezkûr hentolar ve tertîb olunan âlây-ı muallâ ile mahall-i mezkûre azimetle kâffe-i hüzzâr ve züvârî nail-i fahr ve meserret buyurub resm-i mezkûrun hitamından sonra yine mezkûr hentolar ve âlây-ı vâlâ ile saray-ı mezkûra avdet buyrulmuş ve zât-ı cenab-ı pâdişâhî şerefine imparator müşârünileyh tarafından bu müma-

sil azim şenlikler tehiye ve istihzâr kılınmış ise de Meksika İmparatoru'nun vak'a-i müteallimesi²³ hasbe'l-usûl bunların icrâsına mani' olmasıyla bu keyfiyet imparator-i müşârünileyhe ve gerek ahali-i Fransa'ya bâis-i esef-i ferevân olarak mâ'mâfih resm-i geçîd icrâ ve ba'dehû saray-i imparatorîde dahi bir cesm ziyâfet i'tâ olunarak ve eyyâm-ı sairede dahi zât-ı cenâb-ı mülûkâne devolet ve milletçe lüzûm-ı hakikisi derkâr olan mahall ve mevâki' geşt ü gûzar ve seyr u temâşâ eyleyerek onbir gün ikametle âlâfranga Temmuz'u üçüncü Çeharşenbe günü saat sekiz râddelerinde Paris'den hareketle tertîb olunan kara vapuruna rakiben nısfü'l-leylde Fransa memâlikinden İngiltere karşısında ve sahil-i bahrde bulunan Bolanya şehrine azîmet ve ol gice burada beytûtet ve istirahatle

J. İNGİLTERE'YE VARİŞ

Bolanya şehrine azîmet ve ol gice burada beytûtet ve istirahatle ferdâsı yine bir takım icrây-ı şehrhâyîn ile beraber Fransa vapuruyla İngiltere ülkesinden Dover nam mahale muvasâlât etmişdir. Zât-ı hazret-i mülûkâneye tâ'zimen ve tekrimen İngiltere devoleti fahîmesi tarafından mahall-i mezkûrun her bir tarafını tezyîn ve haşmetlü kraliçe hazretleri caniblelerinden dahi büyük mahdumları asaletlü prens Albert cenabları ve ba'zı zevat ve zabitan ile beraber li-edî'l-istikbal irsâl ve ta'yîn olunmuş olduğundan sâhil-i bahre karîb tertîb olunan kasrda zât-ı hazreti şâhâneye ve maiyyet-i seniyyesinde bulunan bendegâna it'âm-ı taâm olunduktan sonra

hâzir ve müheyya bulunan kara vapurlarına râkib ve Londra'ya müteveccihen oradan dahi hareket olunarak ve esnây-ı tarîkda yemûn ve yesarda olan mevâki'in feyz u bereket ve ma'mûriyyeti seyr u temâşâ kılmarak ol ahşam saat dokuzbucuk on raddelerinde Londra'ya vasıl olunup vapur-ı mezkûr meokifinden tertîb olunan âlây ile kraliçe-i müşârünileyha'nın Buckingham Pâlâs tesmiye olunan ve zât-ı şâhâne tahsis kılınan saray-ı meşhûruna inilerek ol gece orada beytûtet ve istirahat ferdâsı Cumaertesi günü yine saray-ı mezkûrdan alây arabalarına ve ba'dehû kara vapuruna râkiben kraliçe-i müşârünileyhanın buldukları şehirde bulunan saraylarına azîmet ve kendisiyle mülakat-ı seniyye vuku' bulurak orada dahi zât-ı şâhâne'ye ve maiyyetlerinde bulunan bendegâna ziyâfet verildikten sonra yine Londra'daki saraya avdet-i şâhâne vuku bulmuş ve

ferdâsı Pazar günü oranın âdeti üzere her yer ta'til ve herkes kendi hanesinde sakın bulunduğu zât-ı hazret-i şâhâne rükûblarına mahsus arabalar ile tabir olunan saraya gidüb ve oradan kraliçe hazretlerinin parkın içerisinde ve Thames üzerinden Wishmond'a kadar geşt ü gûzâr idüb ahşamîsi saray-ı mezbûra gelinmiş ve ertesi günü yine

²³ III. Napolyon, Kırım Savaşı ve 1859 Avusturya-Piyemonte savaşındaki başarılarından da cesaret alarak, Meksika'da Fransa'ya bağlı bir İmparatorluk kurmak sevdasına kapılmıştı. 1863 Temmuzunda Meksika'ya asker sevk etmiş, Avusturya İmparatoru François Joseph'in kardeşi Maximilien'i imparator ilan etmişti. Fransanın bu hareketi Meksika halkını tepkisine sebep olmuş, devrik Cumhurbaşkanı Benito Juarez'in etrafında toplanarak çete savaşı şeklinde güçlü bir direniş başlatmışlardı. İç savaş nedeniyle başlangıçta bu işgal olayıyla ilgilenemeyen Amerika Birleşik Devletleri, 1866 Şubat'ında Fransa'ya bir ultimatom vererek, Meksika sınırına asker sevk etmiştir. Bunu üzerine Fransız kuvvetleri 1867 ilkbaharında Meksika'yı terketmek zorunda kalmışlardı. Maximilien ise, Meksika'yı terketmemiş, Juarez ile mücadelesine devam etmişse de başarılı olamamış, Meksikalılar tarafından yakalanarak kurşuna dizilmiştir. Sultan Abdülaziz'in Fransa seyahatini sürdürdüğü bu günlerde, Meksika'daki son olayların başta Fransa Kralı olmak üzere tüm Fransayı olumsuz yönde etkilediğini, bu nedenle daha önce Sultan onuruna yapılması kararlaştırılan birçok ziyâfet ve şenliğin iptal edildiğini seyahatnâme metninden anlıyoruz.

mezkûr arabalar ile Oloviş nam mahalli gezerek ve orada bulunan tersaneyi temâşâ iderek ahşamîsi saat altıda Sırça Saray'da bir konser verildikten ve orayı teşrifte ra'bet buyrulmuş ve Çeharşenbe günü sabahleyin alafranga saat yedi buçukda saray-ı mezkûrdan mezkûr arabalar ile çıkılıp vapur arabalarına binülüb Portesmotec büyük tersanesini teşrif ile orada kraliçeye mahsus vapura râkiben Kovomis nam mahalle azîmet ve orada müşârünileyha kraliçe ve prens hazerâtı ile mülâkât iderek ve badehû devlet-i müşârünileyh donanmasını seyr ve muâyene iderek kâffe-i sefâinden başka başka toplar endahıyla beraber kraliçe-i müşârünileyh dahi hükümdârâna mahsûs olan ve (dizbağı nişanı) tabir olunan en büyük nişanı dahi kendü eliyle zât-ı âlî-i padişâhîye ta'lik eylemiş ve Pençşenbe günü Lord Mayor tarafından verilen cemiyyet için site ta'bir olunan mahalle teşrif-i hümâyûn vuku' ile orada bulunan zevât taltîf buyrulmuş

ve Cuma günü Thames üzerinde geşt u güzâr ile ba'dehû Londra'ya avdetle sefâin-i tüccarî ile banka mevki'leri ve posta aklâmı ve mahall-i sâire seyr u temâşâ olunup ahşamîsi Dük cenablarının vermiş olduğu ahşam taâmını ve ol gece Hindistan Şark-ı Ecnebiyye Nezareti Dairesi'nde tertîb olunan büyük baloyu teşrif buyurmuş ve Cumaertesi günü Londra civarında bir vasi' sahrâyâ tecemmu' iden devlet-i müşârünileyhânın gönüllü asâkirinin resm-i geçidini bi'l-müşâhede-i ahşamîsi orada dahi zât-ı cenâb-ı mülûkâneye bir azîm ziyâfet verilmiş ve ferdâsı Pazar günü istirahat buyrulub Pazarertesi günü esnâ-yı müzâkeratda parlamentoyu teşrif ile sûret-i müzakere müşâhede olunarak ba'dehû kraliçe-i müşârünileyhâ'nın tiyatrosuna gelinmiş olduğu ve bu minval üzere Londra'da dahi onbir gün tavakkuf ve ârâm-ı âlî şâyân buyrulduğu halde onikinci Salı günü tertîb olunan alay arabâlârına râkiben oradan dahi avdet buyrulmuştur.

Zikr oluna arabalarla şimendifer mevki'ine getirülüb oradan mezkûr şimendiferlere râkiben saat üçde Dover nam mahalle ve mahall-i mezbûrun dahi vapurlara rakiben bahren Fransa memâlikinden tesmiye edilen mevkie gelinmiş ve buradan dahi kezalik Şimendifere râkib olunub Viyana'ya mütevecihen hareket olunmuş olmasıyla ol gün ahşam ezanı ile beraber Fransa memâlikinden çıkılarak ve Belçika hudûduna dahil olunarak,

K. BELÇİKA'DA

vakt-i seherde uğranılan haşmetlü Belçika kralı hazretleri tarafından eşyâ ve asâkir-i nusret-me'ser-i şâhâne ve muzika vaz' ve ikamesi ile gayetü'l-gaye tezyin olunub kendüsü dahi teşrif-i şâhâneye muntazır bulunduğundan zât-ı mülûkane kral-ı müşârünileyhle mülâkât iderek ve orada tertîb ve tezyin olunan sofrada birlikde taâm eyleyerek bade'l-veda' yine savb-ı maksûda azîmete devam olunmakla,

L. PRUSYA'DA

Ferdâsı sabaha karîb Prusya memlekete vasil ve (boş bırakılmış) şehri şehîrde zât-ı meâlî-simât-ı cenâb-ı mülûkâne'nin haşmetlü Prusya kralı ve kraliçesi hazeratıyla dahi mülâkât-ı resmîyeleri hâsil olarak kral-ı müşârünileyh akîb-i teşrif-i hümâyûn da orada bulunan saray ve gülistanın pişgâhına asâkir-i mevcûde celb ve cem' ile huzûr-m??? şaha-nede resm-i geçid usûlünü icrâ itdürüb ve ahşamîsi saray-ı mezkûrda ziyâfet virüb ba'dehû

Don nehri üzerinde tertîb olunan vapurlarıyla zât-ı şâhâne'yi gezdürüb gecesı şehir-i mezkûr u envâ'-i gâz ve kanâdil ve meşâil i'kâdı ve top tüfenk endahtı ile pür zib ü zînet eyleyerek ve saraya avdetde dahi tekrar gıce taâmı ittirerek şu bir gece içinde kral müşârü-nileyh levâzım-ı mihmannevâzî ve riâyetkârıyı tamamıyla îfâ ve ikmâl eylemiş olduğu halde ertesi gün oradan dahi hareketle Bavyera memâlikine dahil olunarak ve nısfu'l-leylden sonra (boş bırakılmış) şehrine gelünüb orada beytütet kılınarak,

M. AVUSTURYA'YA VARİŞ

ferdâsı şehir-i mezkûrdan dahi kalkulub ertesi gece Avusturya memâlikine dahil olunub sabahı on bir kararlarında Viyana'nın şimendifer mevkiine vâsıl olunarak haşmetlü Avusturya İmparatoru Hazretleri zât-ı şâhâne'yi li-edî'l-istikbâl orada mevcut olmağla mülâkât-ı resmıyye ba'de'l-icrâ oradan tertîb etmiş olduğu alây arabâlârıyla kendüsünün ikâmetgâhı olan saray-ı meşhûruna getürüb ve saray-ı mezkûrun nısfından ziyadesini ve en âlâ ve müzeyyen dairelerini zât-ı hazret-i şehinşâhî ile ve maiyyet-i şâhâne'de olan bendegân-ı sadaket-şiâra tahsis idüb kemal-i fahr-i meserretle îfâ-yı merasim-i mihmannevâzıye bed' ve mübâşeret ederek ol ahşam zât-ı hazret-i hilâfet-penâhî'ye kendüsüyle ba'zı zevât-ı fihâm hazeratı mevcut olduğu halde saray-ı mezkurda bir ziyafet vermiş ve

ferdâsı gün kara vapuruyla Viyana'nın haricinde bulunan nam saraya teşrif-i şâhâne vukû'uyla yine bu tertib üzere orada ahşam taâmı idülüb badehû saray-ı mezkûrun ba'çe ve ormanlığı arabalarla geşt u güzâr olunduktan sonra mezkûr kara vapuru merkezine gelecek vapur-ı mezbûr ile yine Viyana'ya avdet buyrulmuş ve ferdâsı günün ahşamîsi düvel-i fahîme süferâsı ve daha ertesi günü ahşamîsi vükelâ-yı devlet ve ba'zı erkân-ı askerıyye ve sair zevât ve ba'zı bendegân dahil oldukları halde bir âlî ahşam taamu virülmüş ve bir gün dahi yine Viyana'nın haricinde bir resm-i geçid icrasıyla taâm dahi orada bulunmuş ve evkât-ı sâirede dahi zat-ı şâhâne mülkçe ve milletçe haberlü ve menfaatli olan yerleri gezüb muâyene ederek el-hâsıl imparator müşârünileyhe dahi müddet-i ikamet-i seniyye olan beş gün zarfında merâsim-i riâyet-kârî ve levâzım-ı mihmannevâzıyı gerek bizzat ve gerek bi'l-vasıta îfâ ve icra eylemişdir. Mâh-ı mezbûrun Çeharşenbe günü sabahleyin iki raddelerinde saray-ı mezkûrdan alay arabalarıyla hareket ,

N. TUNA YOLUYLA PEŞTE'YE VARİŞ

ve Viyana'da kâin Preşi nam Tuna Nehri iskelesine azimetle orada ihzâr edilmiş olan Tuna vapurlarına râkiben ahşam üzeri saat ikide Peşte'ye gelüb ol gece orada beytütet olunub sabahı zat-ı şâhâne sabah dört beş raddelerinde Macarlar tarafından saray-ı kralîde tertîb olunan taâma giderek ve ba'dehû erkân ve mu'teberân-ı beldeyi huzur-ı şâhanelerine kabül ederek ve haklarında iltifât-ı alıyye-i mülûkânelerini bî-dirîğ ve mezbûl eyleyerek ve sonra şehrin bazı mahallerini dahi geşt ü güzâr ederek ve yine vapuru teşrif ile saat sekiz sularında buradan dahi hareket olunarak saat birde Ocek pîşgâhından mürûr ve bir şedid fırtunaya dûçâr olunarak oradan bir limana dühûle mezbûr olunduğundan ol gıce dahi liman-ı mezbûrda beytütet olunub ferdâsı Cumaertesi günü saat dörtde gelüb oranun adeti

üzere kebîr vapurlardan sagîr vapurlara aktarma usûlü bi'l-icrâ saat beş buçukda hareket olunarak,

O. VİDİN'E VARİŞ

ahşam saat ikide Vidin Ka'la'sı önüne muvâsalat ve lenger-endâz ikametle zât-ı hazret-i şâhâne dışarı teşrîf ve tanzîm olunan konakda beytütet olunarak ve ol gece orası dahi nice nice kanâdil i'kâdî ile tezyîn ve fişenk ve tüfenk endahtıyla şehrvâyîn icra edilerek,

Ö. RUSÇUK'A VARİŞ

ertesî Pazar günü saat onikide hareketle ahşamisi Rusçuk'a vasıl olunub zât-ı hazret-i şâhâne Ruscuk'da tanzîm olunan konağı teşrif ve ol gece istirahatle Pazaretesi günü zât-ı hazret-i sadr-ı a'zamî ve cenâb-ı vâlây-ı seraskeri orada mevcûd olduklarından ve Memleketeyn Beyi Asâletlü Prens Şarl cenabları dahi müteakiben vürûd eylediğinden Prens müşârinileyhi devletlü vali paşa hazretleriyle beraber me'mûrîn ve vüccâh-i belde-i hâkpay-i hümâyûn şâhânelerine müsûl şerefine nailiyetle kâffesini taltîf ve tesrîr eyleyerek ol gece dahi orada beytütet ve istirahatle

P. VARNA YOLUYLA İSTANBUL

ferdâsı Salı günü timuryoluyla Varna'ya ve bir mikdar dahi orada tevakkufla ahşama yakın Varna pişgahına gelmiş olan Sultâniye nam vapur-ı hümâyûnlarına azîmet ve tahrîk-i çerh-i mesadetle ferdâsı Çehârşenbe günü Bahr-i Siyah Boğazı'nu fenerleri pîşgâhına muvâsalat-ı seniyye-i hazret-i tâcdârî meymenet-bahş vukû' oldukda etrafda bulunan kilâ-i şâhânedan ber-mûtâd toplar endahtına şürû' ve yeom-i mezkûrda teşrîf-i mesadet redîf-i hümâyûnunun şeref ve vukû' keyfiyyeti Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye'ye bâ telgraf tebşîr buyrulmuş olduğundan ol rûz-i firûzda kâffe-i vükelâ-i fihâm ve memûrin-i benâm hazerâtıyla hademe, bendegân ve düvel-i fahîme süferâsı ve mile-i mütenevvia rüesâsı ve Mekâtib-i Rüşdiyye ve sair etfâl ve zükûr ve inâsı müteaddid vapurlarla takım takım istikbal ederek ve Boğaziçi ve Dersaadet ve Üsküdar sevahili bütün ahali ile mâlemâl olarak husûsiyle sahile sevk olunan ve sınıf sınıf sâf edilen asâkir-i nusret-me'ser-i şâhâne ile mekâtib-i mevcûde şakirdânının esnây-ı teşrif-i hümâyûnda "Padişahım çok yaşa !" deavât-ı icâbet-âyâtî ve asâkir-i mevcûdenin neobet atışları ile mevâki'-i askeriyeye süfûn-i Osmaniyeye ve ecnebiyyeden top ve tüfenk endahtı ile ibrâz-ı âsâr-ı şâdümânî ve meserrete i'tinâ bulunduğu halde zât-ı Hazret-i şehinşâhî vapur-ı hümâyûnlarıyla Beşiktaş Saray'ı muallâları pişgahına revnak-efzây-ı âtîfet ve ikbâl olarak vapur-ı mezkûrdan dahi yedi çifte kayak-ı hümâyûnlarına süvâr teyemmünen ile saray-ı muallây-ı mezkûru teşrif buyurmuş ve işbu avdet-i meâlî menkabet-i şâhâne kâffe-i bendegân ve teb'aya bâis-i fahr ve meserret olmasıyla yeom-i mezkûr ahşamından bed' ile tamam üç gece gerek Dersaadet ve Beyoğlu ve sair taraflar ve gerek Tophâne-i Amire ve Boğaziçi semtleri ve saray-ı hümâyûn ile vükelây-ı fihâm hazerâtının ve hidiv hazretlerinin sahilhâneleri ve bunların pişgâhında yapılan yerler ve bütün dağlar ve bağlar ve bağçeler günâgün kanâdil ve fenerler ve müzeyyen ve münevver âlâ avâzlar ile pür zîb ü zînet idilerek icrây-ı levâzim-i şehrvâyîn ile cümle tarfin-

dan ez-cân ü dil bezl-i himmet olunmuş ve Zât-ı Cenâb-ı Cihanbânî dahi teşrîf-i hümâyûn-
larının ikinci Pençsenbe günü vükelâ-yı fiâm hazeratıyla süferâ-i ecnebiyye ve mül-i
mevcûde patriklerini ve ba'zı rüesa-yı millet ve sâireyi sara-yı muallâ-yı mezkûrda kâin
Divanyeri cânib-i âlisinden huzûr-ı şevket-meofur-i şâhânelerine müsûl-i şeref-
âlembahâsına nâiliyetle cümlesini taltif ve tesyîr buyurdukları misüllü ol gece mahsus
vapur ile Boğaziçi'ni geşt ü güzâr ve ferdâsı Cuma günü selamlık resm-i âlîsi'nin Ayasofya
Camii-i envâr-ı lâmi'inde icrasıyla ahşamisi ahali-i İstanbul ve Galata ve mahall-i saire
sekenesinin istihzar itdikleri tezyinât-ı şadümânî ve şükranıyyeti seyr ü temâşâ ile takdîr
buyurmuşdur. (SON)

Meymenet-Efzâ-i Vukû' Olan Avdet-i Mevsili'l-Meserret-i Hazret-i Şe- hinşâhîde Lutfen ve İhsânen Makâm-ı Sâdârete Sâdır Olan O Emr-i Mekârim-i Cenâb-ı Mülûkâne'nin Sûretidir

Bu defaki seyahatimizde Avrupa'nın mîle-i azîmesi ve hükümdârân-ı fehâmet-uvvânı
 taraflarından gördüğüm delâil-i hayr-hâhî ve muhabbet hiçbir vakitte unudulur suretde
değildir. Bundan dolayı hasil olan memnûniyyeti Pây-i tahtımıza avdetle beraber teb'a-i
 sadıkamıza 'ilan ile anları dahi hissemend itmeği arzu iderim.

Cümlelerin malumu vehile akdem ve ehass âmâlimiz memâlikimizin ma'mûriyyet ve
âsâyîşinin gündün güne tezâyidi ve kâffe-i teb'amın her yüzden refâh ve sa'âdet-i hallerinin
ikmâli kazıyyeleridir. Bu makâsid-i hayriyyemizin gerek bi'l-cümle teb'a-i devlet-i aliyye-
miz taraflarından gerek mihmannevâzî olduğumuz düvel ve mîle-i fahîme câniblerinden
kemâli hakkahâ takdîr olunduğunu gördükçe mahzûziyyet-i kalbiyyemiz artmaktadır.

Hükümdârânca en tatlı mükâfât terakki-i âsâyîş ve servet-i unûmiyye için teb'aları
 taraflarından kemâl-i muhabbet ve sadâkat ile mukâbele görmek maddesidir. Binaenaleyh
bu kerre dahi bütün ahâlî cânibinden meşhûdumuz olan delâil-i aliyye-i hulûs ve
musâdekât indimizde pek ziyade makbûl ve kıymettar olduğundan bi'l-cümle teb'amızın ez-
her cihet himâyet u siyânetleri ve tezyîd-i ma'mûriyyet ve râhatları vazifesi indimde bir kat
daha tekküd itdi ve deyn-i vâcibü'l-kazâ hükmüne girdi.

Beyandan müstağni olduğu ve her tarafda görüldüğü vehile medâr-ı kıvâm-ı düvel
olan esbâb-ı zâhire ki beyne'l-ahâlî ulûm ve maârif-i nâfianun intişarı ve turûk ve meâbirin
tekessürü ve kuvve-i berriye ve bahriyyenin intizamı ve umûr-i maliyenin te'mîn-i itibârı
hususlarından ibaretdir. Bunların bir yandan terakki' ve tevsi'ine tarafımızdan kemâkân
himmet ve ikdâm olunacağı gibi kâffe-i vükelâ ve me'mûrîn câniblerinden dahi dâire-i vazi-
feleri dahülünde olarak bezl ü mesâil olunması katıyyen matlubum idüğü ve her sınıf ahali
 taraflarından gösterilen hulûs ve sadakat ve misafirimiz bulunan teb'a-i ecnebiyye cânib-
lerinden görülen âsâr-ı memnûniyyetin müstelzim-i kemâl-i mahzûziyyetimiz olduğu cüm-
leye i'lâm olunur.

R. SADELEŞTİRİLMİŞ METİN

1) Şahların şahı olan Halife ve Sultan Abdülaziz'in bu seyahatle ilgili niyet ve
düşüncesi, yüce devlet ve saltanatlarının şan ve haşmetini artırmak, büyük devlet-
lerin hükümdarlarıyla Osmanlı devleti arasında mevcut olan dostane ve samimi

ilişkileri güçlendirmektedir. Bununla birlikte, uygar Avrupa halklarının, düzenli ve gelişmiş metod ve nizamlarını bizzat görerek, sahip oldukları zenginlik ve mutluluğa kendi halkını da kavuşturmuştur.

2) Bu nedenle, h.1280/m.1867 yılında Paris’de açılacak olan sergi münasebetiyle, Fransa İmparatoru Louis Napolyon tarafından yapılan davet sultan tarafından kabul edilmiş ve bu durum İmparatoru da memnun etmiş olduğundan, hemen Fransa’nın İstanbul büyükelçisi Mösyö Bure’ye sultanın seyahati için özel bir vapur gönderilmiş ve Paris’ kadar hükümdara eşlik etmesi uygun görülmüştür. Ayrıca, Sultan Abdülaziz ve maiyyetini karşılamak amacıyla, Fransız donanmasından bazı gemiler Çanakkale önlerine gönderilmiştir. Bu nedenle söz konusu yılın Safer ayınının 18. Cuma günü haşmetli padişah hazretleri cuma namazını, Ortaköy camisinde kıldıktan sonra, Beşiktaş Sarayı önünde bulunan Sultaniye adlı vapurlarına şeref vermiştir. Aynı akşam saat sekiz sularında top atışları, şenlikler ve resmi törenle, “padişahım çok yaşa “ tezahüratları ve dualar eşliğinde, bakanlar, yabancı misyon ve ileri gelen devlet adamları eşliğinde adalar açıklarına kadar uğurlanarak gerekli olan protokol görevleri yerine getirilmiştir.

3) Bu mutlu günün akşamı, Yüce Allah’ın lütfu ve sultanın yüce talihi olarak oldukça güzel ve seyahat için uygundur. Pâdişâh ve maiyyetinin bulunduğu Pertev Piyale vapuru ile Fransa sefirinin seyahat ettiği vapur birlikte olduğu halde, o gece Marmara açıklarında yer alan sahillerde yer alan bölgeler huzur ve istirahat içinde geçilmiştir. Ertesi gün olan Cumaertesi gününde Çanakkale Boğazı’na ulaşılmıştır.

4) Çağın imkân ve teknikleri kullanılarak, oldukça güzel ve sağlam bir şekilde inşa edilmiş olan, Kala-i Sultaniye önünden geçerken, her birerlerinden gerektiği sayıda toplar ve tüfekler atılmıştır. Askerler ve bölge okullarının öğrencileri tarafından da, olağan biçimde, alkışlar ve dualar altında Kala-i Sultâniye’ye ulaşılmıştır. Fransa Devleti’nin gönderdiği gemiler de orada hazır olduğundan, gemilerde bulunan Fransız subay ve askerleri de bu karşılama törenine katılarak, alkış ve tezahüratlarda bulunmuşlardır.

5) top atışları altında sevinç gösterileri karada ve denizde gün boyu devam etmiştir. Sultan Aziz, asker ve halkı taltif etmek amacıyla söz konusu yerde birkaç saat kalmıştır. Bu arada Fransa sefiri ile birlikte, bu seyahatte kendisine eşlik edecek olan Fransa donanmasından subay ve askerleri huzuruna kabul etmiş, nişân ve madalyalar vermiştir. Aynı gün oradan hareket edilmiş, gece ve gündüz sürekli gidilerek, Pazar günü Sakız ve Midilli önünden, Pazartesi günü de Yunanistan kıyıları açıklarından geçilmiştir. Salı günü sabah Sicilya’daki yanardağ önünden geçilerek, aynı gün saat altıda Mesina adı verilen şehrin limanına ulaşılmıştır. Sultan burada top atışları altında törenle karşılanmıştır. Pâdişâh sultâniye adlı vapurdan Pertev Piyale adlı vapura geçmiştir. O gece orda kaldıktan sonra, Çarşamba günü hareket edilmiş ve Perşembe günü İtalya sularına ulaşılmıştır.

6) İtalya donanmasından bir zırhlı gemi ile üç firkateyn sultan Abdülaziz ve yanındakileri karşılamış ve ertesi gün sabahında beraberce Napoli'ye varılmıştır. Burada bir müddet istirahat olunmuş, Floransa sefiri Rüstem Bey'le birlikte, İtalya amiral, subayları vs. huzura kabul edilmişlerdir. Kendilerine iltifatta bulunulmuş ve sefire Osmanlı nişân ve madalyası verilmiştir. Aynı gün Napoli'den hareket edilmiş, donama ile birlikte, İtalya ve Roma kıyıları geçilerek, saat beş sularında Kıvrı ve Korsika adalarının önünden geçilmiştir. Cumaertesi günü Tulon Tersanesine ulaşılmıştır. Burada çok görkemli bir karşılama yapılmıştır. Böylece Cenab-ı Hakk'ın yardımıyla Fransa'ya varılmıştır. Söz konusu limanın her tarafı, denizden ve karadan olmak üzere, akla hayale gelmedik süslerle bezenmiştir. Şehir halkının sevinç gösterileri yanında asker ve devlet görevlilerinin de yer aldığı karşılama törenleri yapılmıştır.

7) Padişah hazretleri, çok sayıda süslü ve gösterişli filikalar eşliğinde şehrin sahiline ulaşırken, mevcut gemiler ve çeşitli yerlerden top ve tüfek atışları yapılarak daha önce benzeri görülmemiş şenlik ve gösteriler yapılmıştır. Arabalara binilerek, güzel bir şekilde süslenmiş bir yolun sonunda yer alan konağa ulaşılmıştır. Bir müddet istirahattan sonra, padişah ve beraberindekilere bu sarayda büyük bir ziyafet verilmiştir. Ziyafet sonunda, Fransa devletinin ileri gelen bazı idarecileri padişah tarafından kabul edilmiştir.

8) bir süre daha burada kalındıktan sonra, tekrar arabalara binilerek, istasyona varılmış ve Marsilya'ya gitmek üzere trene binilmiştir. Aynı gece Marsilya'ya ulaşılmış, akşam yemeğinden sonra tekrar trene binilerek Paris'e doğru hareket edilmiştir. Ertesi gün üç sularında Paris'e ulaşılmıştır. Paris Garı olağan üstü biçimde süslenmiş olduğu halde, seçkin askerler ve bando takımıyla birlikte, Fransa imparatoru padişahı burada karşılamış ve daha önce hazırlanmış alay ve tören arabalarıyla birlikte, ikamet ettiği sarayına götürmüştür. İmparatoriçe ile burada görüşen Abdülaziz daha sonra ikameti için ayrılmış olan Elize sarayına götürülmüştür.

9) ertesi Pazartesi günü Kristal Palas'ta kurulan sanayi fuarına gidilip, yeni mamuller icad eden sanatkâr ve sanayicilere ödül ve nişanlar verilmesi daha önce planlanmış olduğundan, imparatorla birlikte eski Fransa krallarından Lui'nin arabasıyla, gösterişli alaylar eşliğinde söz konusu fuar ziyaret edilip, tekrar saraya dönülmüştür. Pâdişâh şerefine, İmparator tarafından, daha önce büyük şenlik ve törenler yapılması planlanmış ise de, bu sırada Meksika İmparatoru'nun acıklı haberi Fransa'ya ulaşmış olduğundan, imparator ve maiyyeti bu olaydan çok etkilenmişlerdir. Bu nedenle gösterişli törenlerden vazgeçilmiştir.

10) Daha sonra İmparatorun sarayında büyük bir ziyafet verilmiştir. Geri kalan günlerde de görülmesi ve gezilmesi uygun görülen yerler ziyaret edilmiş ve toplam on bir gün kalındıktan sonra, Temmuz'un üçünde Çarşamba günü, saat sekiz dolaylarında Paris'den hareket olunarak, trenle, gece yansı Fransa'dan, İngiltere kıyıları karşısında yer alan sahil şehri Bolanya'ya varılmış ve gece burada kalınmıştır.

11) Bolanya şehrine varılıp, gece orada kaldıktan sonra, ertesi gün yine bazı törenlerle Fransa vapuruyla, İngiltere'nin Dover şehrine geçilmiştir. Burada, padişah ve yanındakilere saygı ve ilginin bir göstergesi olarak, limanın her tarafı süslenmiş ve donatılmıştı. Kraliçeyi temsilen büyük oğlu prens Albert, ileri gelen devlet adamları ve subaylarla padişah ve maiyetini burada karşılamış ve deniz kıyısındaki sarayda bir ziyafet vermiştir. Daha sonra trenle Londra'ya doğru hareket edilmiştir. Yolculuk sırasında sağ ve solda bulunan yerlerde temaşa olunduktan sonra, aynı gün akşamı saat 10 sularında Londra'ya ulaşılmıştır. Alaylar eşliğinde, İstasyondan, kraliçenin ikametgahı olup, sultan için tahsis edilmiş olan Buckingham sarayına varılmıştır. O gece burada kaldıktan sonra, ertesi Cumaertesi günü arabayla ve teren yolculuğundan sonra kraliçenin kaldığı saraya varılmıştır. Burada kraliçe ile görüşülmüştür. Kraliçe sultan ve maiyyetine burada büyük bir ziyafet vermiştir. Daha sonra tekrar Londra'ya Buckingham sarayına dönmüştür.

12) Pazar günü, oranın adeti olarak her yer âtil ve herkes kendi evinde istirahatta olduğundan, padişah kendisine tahsis olunan arabalarla çeşitli saray vs. yerler gezilmiş, kraliçenin parkının içinden, Thames nehrine varılmış, Richmond'a kadar dolaşıldıktan sonra, akşam tekrar saraya dönmüştür. Ertesi gün de yine çeşitli yerler dolaşmış, büyük tersaneler ziyaret edilmiştir. Akşam saat altıda Christal Palas'da pâdişâh şerefine büyük bir konser verilmiştir. Çarşamba günü sabah saat yedi buçukta, trenle ünlü Portes Tersanesi'ne gidilmiştir. Burda kraliçenin vapuruna binilerek Kovamis.....adı verilen yere ulaşılmış, kraliçeyle görüşülmüştür.

13) Daha sonra İngiltere donanmasını müşahede etmiş, gemilerin hepsinden toplar atılarak sultan ve maiyyeti selamlanmıştır. Kraliçe ise, İngiltere'nin en büyük nişanı olup sadece hükümdarlara verilen nişanı, bizzat elleriyle sultanın göğsüne takmıştır. Perşembe günü Londra Belediye başkanının davetine katılan padişah, katılan bazı kişileri kabul etmiştir. Cuma günü Thames nehri üzerinde bir gezinti yapılmış ve tekrar Londra'ya dönmüştür. Daha sonra, bazı ticaret gemileri, bankaların yer aldığı bölgeler ve posta idaresi vs. çeşitli yerler temaşa edilmiştir. Aynı gün akşamı Dük..verdiği akşam yemeğine teşrif olunmuştur. Yemekten sonra Hindistan Şark-ı Ecnebiyye Nezareti Dairesi'nin düzenlediği büyük baloya katılan sultan ve beraberindekiler, ertesi gün Londra civarında İngiltere askerinin geçit törenini izlemiştir. Orda da sultan onuruna büyük bir ziyafet verilmiştir. Pazar günü istirahat ettikten sonra, Pazartesi, oturum halindeki İngiliz parlamentosu ziyaret edilmiştir.

14) Daha sonra Kraliçenin tiyatrosu ziyaret edilmiştir. Böylece Londra'da da on bir gün kaldıktan sonra, on ikinci gün olan Salı günü, İngiltere'den ayrılmak niyetiyle, tertip olunan alaylar eşliğinde, önce arabalarla daha sonra trenle, Dover limanına tekrar gelinmiştir. Buradan vapurla karşıda sahil olan Fransa toprakların geri dönmüştür. Buradan trene binilerek Viyana'ya doğru hareket edilmiş ve akşam ezanıyla birlikte Belçika sınırına ulaşılmıştır.

15) seher vaktinde, Belçika kralı, asker ve devlet adamları tarafından büyük bir karşılama töreni yapılmıştır. Burada Belçika kralıyla görüşen sultan Abdülaziz kralın kendi onuruna düzenlediği ziyafete de katılmış ve daha sonra Prusya'ya doğru yoluna devam etmiştir.

16) Ertesi gün sabaha yakın vakitte Prusya topraklarına ulaşılmış ve burada Prusya kralı ve kraliçesi ile resmî görüşmeler yapılmıştır. Kral, Sultanı asker vs. erkânı ile beraber törenle karşılamış ve akşam sarayında bir ziyafet vermiştir. Yemekten sonra, Don nehri üzerinde gezinti yapılmış, gece çeşitli şenlikler ve gösteriler düzenlenmiştir. Gece saraya dönünce tekrar bir yemek daha verilmiştir. Kısacası kral ve kraliçe gerekli olan misafirperverliği ve saygıyı göstermişler ve ertesi gün misafirlerini uğurlamışlardır. Aynı gün Bavyera şehrine ulaşılmış ve orada gecelenmiştir.

17) ertesi gün Bavyera'dan hareket edilmiş ve Avusturya'ya ulaşılmıştır. Sabah on bir sularında Viyana'nın demiryolu bölgesine varılmış ve Avusturya İmparatoru Sultan Abdülaziz'i burada karşılamış ve resmi görüşmeler yapılmıştır. Daha sonra kral, alay arabaları ve tören eşliğinde misafirini ünlü sarayına götürmüş ve sarayın büyük bölümünü sultan ve beraberindekilere tahsis ettirmiştir. Gerekli olan misafirperverliği göstermiş ve akşam Sultan onuruna bir yemek vermiştir.

18) Ertesi gün trenle Viyana'nın dışındaki saraya gidilmiş ve sultan onuruna burda bir akşam yemeği verilmiştir. Daha sonra söz konusu sarayın bahçesi ve çevresindeki ormanda gezinti yapılmıştır. Sonra tekrar trenle Viyana'ya geri dönmüştür. Ertesi gün akşam büyük devletlerin sefirleri ve bir sonraki akşam da Avusturya devletinin bakanları ve ileri gelen idarecileri padişah tarafından kabul edilmiştir. Aynı akşam Viyana'nın dışında tören yapılmış ve büyük bir ziyafet düzenlenmiştir. Diğer günlerde de önemli yerler ziyaret edilmiştir. Avusturya imparatoru, Sultan Abdülaziz'i beş gün misafir etmiş ve bu süre içinde gerekli olan misafirperverlik ve saygıda kusur etmemiştir. Aynı ayın Çarşamba günü sabah vakti, söz konusu saraydan alay arabaları eşliğinde ayrılan sultan, Tuna Nehri İskelesine varmış, daha önce hazırlanmış vapurlara binilerek, akşam saat iki sularında Peşte'ye ulaşılmıştır.

19) O gece Peşte'de kalınmış ve sabah beş sularında Macarlar tarafından kralın sarayında düzenlenen ziyafete gidilmiştir. Daha sonra ileri gelen devlet adamları ve yöre halkının temsilcileri huzura kabul olunmuştur. Daha sonra şehrin bazı mahalleleri dolaşmış ve tekrar vapura dönülerek saat sekiz sularında buradan hareket olunmuştur. Saat bir deönlerinden geçilmiştir. Buradan geçerken şiddetli bir fırtına çıktığından o gece limanda kalınmıştır. Ertesi sabah Cumaertesi günü, saat dörtte, oranın adeti olduğundan büyük vapurlardan küçük olanlara geçilmiş ve saat beş buçukta buradan da hareket olunmuştur.

20) akşam saat ikide Vidin Kalesi önüne varılmış, bir gece de burada hazırlanmış konakta kalınmış, gece çeşitli şenlik ve kutlamalar yapılmıştır.

21) Ertesi Pazar günü saat on ikide Vidin'den hareket olunmuş, akşam on iki sularında Rusçuk şehrine varılmıştır. Padişah hazretleri, burada kendisi için hazırlanan konakta gecelemiş ve ertesi gün olan Pazartesi gününde sadrazam ve ordu komutanın da hazır olduğu törende, Eflak ve Boğdan Prensi Şarl? I ve ileri gelen adamlarını huzuruna kabul etmiş ve çeşitli ödülleri vermiştir. Aynı gece orada kalınmıştır.

22) ertesi gün yani Salı günü demiryoluyla Varna'ya ulaşılmış ve bir müddet orda kaldıktan sonra, akşama yakın Varna önüne gelmiş olan, Sultaniye adlı padişah vapuruna geçilmiş ve Çarşamba günü Çanakkale Boğazı'nın fenerleri önüne ulaşılmıştır. Çevrede yer alan kalelerden top atışlarıyla Sultan Aziz ve yanındakiler selamlanmış, gerekli olan saygı ve sevgi gösterileri ifa olunmuştur. Söz konusu olan bu günde Sultanın teşrif buyuracakları daha önce telgrafla İstanbul'a ve saray bildirilmiş olduğundan, bu önemli günde tüm vekiller, memurlar vs. hizmetliler, büyük devletlerin sefirleri, diğerlerinin başkan veya temsilcileri, çeşitli okullardan öğretmen ve öğrenciler, çeşitli vapurlarla grup grup padişahı karşılamışlardır. Boğaziçi, Dersaadet ve Üsküdar kıyıları tamamen halkla dolu olduğu halde, özellikle sahile gönderilen askerler ve öğrencilerin karşılama sırasında, "Padişahım Çok Yaşa!" duaları ve askerlerin nevbet atışları, osmanlı gemileri ile diğer yabancı ülke gemilerinden tüfek ve top atışları altında yapılan şenlik ve tören eşliğinde, sultan Abdülaziz hazretlerinin vapuru Beşiktaş Sarayı önüne yanaşmıştır. Daha sonra yedi çifte kayık ile sultan, Beşiktaş Sarayı'na teşrif buyurmuşlardır. Bu kutlu dönüş tüm devlet adamları ve halk arasında sevinç ve mutluluk nedeni olduğundan, üç gün ve gece boyunca, tüm şehir fenerleri vs. ile aydınlatılmış, şenlikler yapılmıştır.

23) Padişah hazretleri, İstanbul'u teşriflerinin ikinci Perşembe günü bakanlarla birlikte, yabancı devlet elçilerini ve patriklerini, bazı reis ve millet temsilcilerini, sarayda kabul buyurmuş ve gezi ile ilgili memnuniyetini belirterek iltifatlarda bulunmuştur. Aynı gece, Boğaziçi'nde bir vapur gezintisi yapmıştır. Ertesi gün olan Cuma günü, selamlık törenini Ayasofya Camii'nde yaptırmış ve akşam İstanbul, Galata vs. bölge halkının katılmasını istediği şenlikler yapılmış ve Sultan hazretleri tarafından da büyük bir mutluluk içinde izlenmiştir.

S. AVRUPA SEYAHATI İLE İLGİLİ OLARAK SADARETE GÖNDERİLEN EMİR

Bu kez yapılan seyahatte Avrupa'nın büyük devletleri ve hükümdarları tarafından gördüğümüz iyi ve dostane ilgi ve sevgi hiç bir zaman unutulamaz. Bu nedenle duyduğumuz memnuniyeti başkentimize döner dönmez halkıma ilan etmek ve onların da bu memnuniyeti paylaşmasını dilerim. Herkesin bildiği gibi, en başta gelen niyetimiz ülkemizin mamur hale getirilmesi, asayişin günden güne arttırılması ve tüm tebaanın her yönden refah ve saadetlerini sağlamaktır. Bu hayırlı amacımızın, gerek tüm tebaamız, gerekse misafir olduğumuz devletler

tarafından da hakkıyla anlaşılıp takdir olunmuş olduğunu gördükçe kalbî sevinç ve huzurumuz daha da artmaktadır. Hükümdarlar için en tatlı ödül, asayişin iyice artması, genel refahın sağlanması için halkı tarafından sevgi ve bağlılıkla karşılık verilmesidir. Bu nedenle bir kez daha bütün halk tarafından gösterildiğine şahid olduğumuz, sadakat ve samimiyet yanımızda çok değerli olduğundan, tüm halkımızın her yönden korunmaları, hayat standartları ve rahatlarının yükseltilmesi görevinin ne kadar önemli olduğunu bir kez daha hissettim ve bunu ödenmesi şart olan bir borç olarak kabul ettim. Her tarafta açıkça görüldüğü için ayrıca belirtmeye gerek olmadığı gibi, devletlerin ilerlemesinin nedenleri, halk arasında bilim, maarifin yayılması, yol ve geçitlerin çoğaltılması, kara ve deniz kuvvetlerinin intizamı ve mali işlere gereken önemin verilmesidir. Bunların her yönden ilerlemesi ve gelişmesine, tarafımızdan olduğu gibi destek olunacağı gibi, tüm vekiller ve memurlar tarafından da gayret sarf edilmesi emrim ve isteğim olduğu, ayrıca tüm halk tarafından gösterilen samimiyet ve bağlılık ve misafiri olduğumuz devletler teb'a tarafından gösterilen memnuniyet gösterilerinin bizim de mutluluk ve memnuniyetimizi gerektirdiği herkese ilan olunur.

SONUÇ

Sultan Abdülaziz ordusunun başında olmaksızın, Batı memleketleri veya Avrupa'yı sadece seyahat ve ikili ilişkiler kurmak amacıyla ziyaret eden ilk ve son Osmanlı padişahıdır. Aslında bu gezi onun arzusundan çok yakınındaki devlet adamlarınca düzenlenen ve planlanan bir olaydır. Kırım Savaşı'nın üzerinden on seneden fazla bir zaman geçmiş ve bu arada Avrupa'da dengeler değişmiş, Rusya'ya karşı politikalar da eskisinden farklı bir görünüm almıştı. Sırbistan ve Girit isyanlarında Rusya'nın yanında batılı devletlerin de parmağı olduğu açık bir biçimde gözüküyordu. Paris Anlaşması'na rağmen, Osmanlı Devleti'nin hali, Sırbistan olaylarının yanında, Girit isyanı ve "Şark Meselesi" nin tekrar alevlendirilmesi gibi sebeplerden dolayı endişe verecek bir şekil almıştı.

Alî Paşa hükümeti, üstadı Reşid Paşa gibi bir taraftan bu olaylarla mücadele ederken diğer tarafın da, -Rusya'nın entrikalarına karşı- eski müttefikleri olan, Fransa ve İngiltere'nin desteğini almayı zorunlu görüyordu. III. Napolyon'un, Paris'de açacağı "Umûmî Fuar" bu amaç için önemli bir fırsattı. Gezinin altyapısını oluşturan Alî Paşa aslında geziyi bir emr-i vaki haline getirmişti.

Ortaköy Camii'nde Cuma Namazından sonra, görkemli törenlerle başlayan gezi 21 Haziran 1867 - 7 Ağustos 1867 tarihleri arasında tam 46 gün sürmüştü. Sultanın bindiği Sultaniye Vapuruna 6 vapur daha refakat etmişti. Maiyyet 56 kişiden oluşuyordu. Bunlar arasında Bolu'lu aşçılar bile vardı. Sultan Abdülaziz, aşçıların, hatta içecek suyunun yanında abdest suyunu bile yanında götürmüştü. Sırasıyla Çanakkale Boğazı, Messina, Tulon'a varılmış, halkın büyük tezahüratı altında trenle Marsilya'ya gelinmiş, 30 Haziran'da Paris Garı'nda İmparator III. Napolyon tarafından törenle karşılanmıştır. Tuileri Sarayı'nda misafir olunmuş, 10

gün kadar burada kalınmıştır. Daha sonra benzeri merasimler altında Manş Denizi geçilerek Dover Limanı'ndan İngiltere topraklarına ayak basılmıştır. Burada Veliahd Prens Edward tarafından top atışlarıyla karşılanan hükümdar 12 Temmuz 1867'de Londra'ya götürülmüştür. Kraliçe Victoria kendisine İngiltere'nin en büyük nişanı olan "Dizbağı Nişanı" nı takdim etmiş, ayrıca iki hanedan arasında akrabalık kurmak isteğini de bildirmişti. Ancak bu teklifine red cevabı almıştır. Sultan Abdülaziz Londra'da gezip görülecek askeri ve Sinai tesisleri inceledikten sonra 23 Temmuz 1867'de Belçika'ya uğurlanmış, burada Kral II.Leopold tarafından karşılanmıştır. Oradan da Viyana'ya geçmiş, burada da Prusya Kralıyla görüşmüştür.Viyana'da Francois Joseph'in üç gün misafiri olduktan sonra Vidin-Ruşçuk-Varna yoluyla devam etmiş.Varna'da tekrar Sultaniye zırhlısı ile 7 Ağustos 1867'de İstanbul'a dönmüştür.

Genel olarak bakıldığında; Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahati görünüş olarak muhteşem ve parlak bir seyahattir. Uğradığı her ülkede Sultan ve maiyeti halkın gözlerini kamaştırmış, gazetelerin manşetlerini süslemişlerdir. Ancak ani gelişmeler ve dengeler nedeniyle siyasi sonuçlar açısından istenilen hedeflere ulaşamadığı da bir gerçektir.

BİBLİYOGRAFYA

- A.CEVDET PAŞA, Tezakir, TTK, Ankara 1993.
- Afşin, Tuğrul - Taşbaş, Erdal, Sultan Abdülaziz Nasıl Hal'edildi, Nasıl İntihar Etti?, Berikan Yay., İstanbul 2009.
- AHMET LÜTFİ EFENDİ, Vakanüvis Lütfi Efendi Tarihi, Ankara 1993.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet - Öztürk, Said, Bilinmeyen Osmanlı, OSAV, İstanbul 1999.
- AKSUN, Ziya Nur, Darbe Kurbanı Abdülaziz Han, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2009.
- AKSÜT, A. Kemâli, Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati, Ahmet Sait Oğlu Kitabevi, İstanbul 1944
- ARMAOĞLU, Fahir, 19.Yüzyıl Siyasi Tarihi, TTK, Ankara 1997.
- AVCI, Casim ve Özcan, Azmi, "Hilafet" , DİA, c XVII, sh.539-553., İstanbul 1998.
- BOA, Muâhedât Mecmuası,44
- BOA, Name-i Hümayun Defterleri, sh.332
- GENCER, Ali İhsan, "XIX.Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Denizciliği ve Amerika", İ.Ü.İktisat Fakültesi Fındıkoğlu Armağanı, İstanbul 1977.
- HAFİZ MEHMET BEY, Sultan Abdülaziz, Sebil Yayınevi, İstanbul 1995.
- İNALCIK, Halil, "Pâdişâh", İslâm Ansiklopedisi, c.IX, 491-493., Ankara 1987.
- KARAER, Nihat, Paris, Londra, Viyana; Abdülaziz'in Avrupa Seyahati, Phoenix Yay., İstanbul 2003.
- KİNROS, Lord, The Ottoman Centuries, The Rise and Fall of the Turkish Empire, New York 1977.
- KOCABAŞ, Süleyman, Sultan Abdülaziz ve 1.Meşrutiyet Tarihi, Vatan Yayınları, Kayseri 2007
- KURAT, A. Nimet, Türk-Amerikan Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1800-1959), Ankara 1959
- KUTAY, Cemal, Avrupa'da Sultan Aziz, İstanbul 1970
- KUTAY, Cemal, Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati, Boğaziçi Yay., İstanbul 1991.
- KÜÇÜK, Cevdet, "Abdülaziz", DİA, c.I, sh.179-180, İstanbul 1988.
- MAHMUD CELÂLEDDİN PAŞA, Mir'ât-ı Hakikat, İstanbul 1326
- MİSİROĞLU, Kadir, Bir Mazlum Padişah-Sultan Abdülaziz,Sebil Yay.,İstanbul 2006.
- NECİB ASIM, "Cennet-mekân Firdevs-âşiyân Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin Avrupa seyahatnâmesidir", TOEM, VIII-XI/49-62, 90-102.
- Osmanlı Arşivinde Bulunan Muâhedenâmelerden Örnekler, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 2000
- Osmanlı Devleti Tarihi, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1999
- QUATAERT, Donald, The Ottoman Empire, 1700-1922, Cambridge University Press, (Cambridge 2000)
- ŞEHİSUAROĞLU, Haluk Y., Sultan Aziz, Husûsî, Siyâsî hayatı, devri ve ölümü, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1949
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakki, "Sultan Abdülaziz Vakasına Dair Vak'anüvis Lütfi Efendi'nin Bir Risalesi", Belleten, c.LI, s.28 (1943),
- ÜLMAN, A. Haluk, Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri, SBF Yayınları, Ankara 1961.
- WARD, Judy Upton, "Abdülaziz'in Avrupa Seyahati", Osmanlı, Ankara 1999, c. II, sh.119-129.